

УДК 811.161.2'36

Т. А. Нестеренко

ІМПЕРАТИВНІ СИТУАЦІЇ: ЇХНІ ОЗНАКИ, СТРУКТУРА, СКЛАД

Нестеренко Т. А. Імперативні ситуації: їхні ознаки, структура, склад.

У статті на тлі категорійної семантики, структури та функціональних можливостей імператива досліджено ознаки, структуру й склад імперативних ситуацій та їх репрезентацію в українській мові.

Ключові слова: імператив, комунікативна ситуація, імперативна ситуація, потенційна модальність, суб'єкт волевиявлення, суб'єкт-адресат, суб'єкт-виконавець.

Нестеренко Т. А. Императивные ситуации: их признаки, структура, состав.

В статье на фоне категориальной семантики, структуры и функциональных возможностей императива определены основные признаки, структура и состав императивных ситуаций, а также их репрезентация в украинском языке.

Ключевые слова: императив, коммуникативная ситуация, императивная ситуация, потенциальная модальность, субъект волеизъявления, субъект-адресат, субъект-исполнитель.

Nesterenko T. A. Imperative situations: their features, structure and consistency.

The article deals with the features, structure and consistency of imperative situations and their representation in Ukrainian language on the background of categorical semantics, structure and functionality of imperative.

Key words: imperative, communicative situation, imperative situation, potential modality, subject of the will, addressee subject, executant subject.

У вітчизняному мовознавстві, зорієнтованому на функційно-категорійний вияв мовних одиниць та на їх вивчення з урахуванням фактору мовця, питання про місце імператива в граматичному ладі мови та його функціональні можливості не втрачає своєї гостроти. Зазначену проблему активно розробляли російські вчені О. Бондарко, Л. Бірюлін, І. Долиніна, О. Ізотов та ін. [2; 8]; у західнослов'янському мовознавстві семантику імператива проаналізовано в низці публікацій Вл. Граб'є [5]; особливостям побудови конструкцій з імперативом присвячено дослідження Я. Свободової [9]. Питання імператива порушено в працях українських учених І. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» [3], К. Городенської «Семантична структура імператива» [4], А. Загнітка «Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)» [6].

Хоч формально імператив є дієслівною формою, проте функціонально й семантично він виражає не процес, не дію зокрема, а волевиявлення мовця – його наказ, прохання, тобто інтенцію щодо виконання співрозмовником дії – апелятивність. Дослідники одностайні в тому, що проблема граматичної семантики імператива може бути вирішена лише в комунікативному плані, тобто впливає з суті цілеспрямованого мовлення, що пов'язує її з прагматичним аспектом і з поняттям комунікативної ситуації. Актуальність нашої розвідки пов'язана з проблемністю питання про семантичну, граматичну та комунікативну природу імператива й має прямий вихід на вчення про модальність у її відношенні до категорії способу; питання про кількісний склад та семантику наказового способу; поняття комунікативної імперативної ситуації та її складників.

У статті ставимо за мету на тлі категорійної семантики, структури

та функціональних можливостей імператива дослідити ознаки, структуру й склад імперативних ситуацій та їх репрезентацію в українській мові.

Поняття «ситуація» є предметом розгляду всіх напрямків функціонально-прагматичної лінгвістики. Терміну «категорійна ситуація» (КС) відповідають контекстуальні ситуації, тобто екстралінгвальні ситуації, перенесені в площину лінгвістики. У цьому сенсі термін «категорійна ситуація», за висловом О. Бондарка, наближається до загальної сигніфікативної ситуації (маємо на увазі спонукальний аспект), містить у своїй структурі предикацію; у вираженні спирається на елементи різних мовних рівнів, що представлені та взаємодіють у висловленні [1, с. 104].

У передумовах та внутрішній структурі імперативної ситуації суттєву роль відіграє ознака потенційності, поняття, ширше від ірреальної модальності. Оскільки зміст імперативного волевиявлення містить направленість на перехід певного ірреального становища в реальне, це передбачає, що в ситуації з погляду мовця існує можливість, необхідність чи бажаність такого перетворення. Ситуація має передумови перетворення поки що ірреального стану речей у такий, що, за задумом мовця, може чи повинен стати реальним унаслідок спричиненої мовцем (каузованої) дії. Ситуація, позначена імперативом, не належить до реальності, бо ми не можемо бути впевненими, чи зrealізує виконавець (каузований) дію, яку змушує виконати його мовець (каузатор). У зв'язку з цим найбільш вдалим видається співвідносити імператив зі сферою потенційної модальності.

Між передумовами імперативної ситуації та її внутрішньою структурою немає різких меж. Це стосується семантичної ознаки потенційності. «Серед елементів передумов (фону) імперативної ситуації і, разом з тим, серед елементів її власної структури є потенційний суб'єкт-виконавець (каузований). Уся імперативна ситуація, що містить каузоване суб'єктом волевиявлення (каузатором) перетворення фактичної ситуації в нову зусиллями призначеного суб'єкта-виконавця, може бути схарактеризована як потенційна – у тому сенсі, що в момент реалізації імперативного висловлення те становище, про яке йдеться (дія суб'єкта-виконавця стосовно визначеного об'єкта, що призводить до бажаного результату), є не актуальним, а потенційним» [2, с. 79]. Як видно, поняття потенційності в одному своєму аспекті стосується передумов (тла) імперативної ситуації, а в іншому – її власних елементів. Перший аспект – існуюча з погляду мовця у фактичній ситуації можливість, пов'язана з необхідністю, бажаністю її змінити, тобто перетворити в нову ситуацію. Може йтися також про появу нової ситуації, яка безпосередньо не мислиться

як перетворення дійсної ситуації (*Наступного літа приїжджайте до нас!*). Однак і за таких умов у фактичній ситуації існують певним чином оцінювані мовцем передумови імперативного волевиявлення – потенційність як можливість і пов'язана з нею необхідність чи бажаність приїзду.

Особливим аспектом «імперативної потенційності» є потенційність, зосереджена в змісті імперативного волевиявлення: те, до чого спонукають суб'єкта-виконавця, дещо потенційне в момент імперативного акту, тобто те, що не стало фактом. Сама по собі реалізація чи відсутність реалізації каузованої дії знаходяться за межами змісту імперативного висловлення: це його позамовні наслідки. Отже, ситуація, позначена імперативом, не належить до реальності, «бо там, де закінчується потенційність і починається реальність, немає імперативності» [2, с. 80].

Учасниками імперативної ситуації є: каузатор (Мовець) – той, хто спонукає. У нашій термінології – суб'єкт волевиявлення; адресат (Слухач) – той, кому адресоване імперативне висловлення. У нашій термінології – суб'єкт-адресат; каузований (Виконавець) – той, хто повинен виконати дію, до якої спонукають. У нашій термінології – суб'єкт-виконавець.

Найчастіше суб'єкт-адресат і суб'єкт-виконавець збігаються, вони виражені 2-ю особою наказового способу. Це ядро наказового способу і власне імперативні форми: *Парубче, – примирливо мовив він. – **Не затівай сварки. Ні мені, ні тобі вона не потрібна*** (Ю. Мушкетик); *Ну, синочку, **бери її та веди, та гляди ж її там удома, бо була у мене смирененька, не билась, не перебирала*** (М. Вінграновський).

Суб'єктом-виконавцем може бути призначений суб'єкт-адресат разом з суб'єктом волевиявлення: ***Ходімо** ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий! **Ходімо** дальше, дальше слава. А слава – заповідь моя* (Т. Шевченко); ***Не цурайтесь, не цурайтесь** Ми науки, браття* (Ю. Федькович). За такої умови предикат виражено формою 1-ї особи множини, яка стосується площини напів'ядерних імперативних одиниць.

Якщо виконавцем дії призначено 3-ю особу, то суб'єкт-адресат не збігається з суб'єктом-виконавцем. Адресат виконує роль посередника, який повинен передати волевиявлення виконавцеві, що не є учасником імперативної ситуації: ***Як тишино тут! Покинув я весло, Нехай пливе мій човен за водою*** (М. Кропивницький); ***Сірко взяв його (козака) з собою. Нехай подивиться на тирси, де літає відвага, нехай уміє душу в чистих степових вітрах*** (Б. Лепкий). Такі конструкції є напівпериферією імператива.

Існують також конструкції 1-ї особи однини, що володіють лише загальними імперативними властивостями, на цій підставі їх варто

віднести до периферії імператива. Тоді суб'єкт волевиявлення, суб'єкт-адресат і суб'єкт-виконавець збігаються: *От нехай нушу йому кров з носа, тоді побачу, яка вона в нього тепер* (М. Коцюбинський); *Хай* уже я *терпітиму* (Остап Вишня).

Імперативна ситуація (ІС) – це типова змістова структура, основними елементами якої є: 1) суб'єкт волевиявлення (С1), 2) суб'єкт-адресат (С2), 3) суб'єкт-виконавець (С3), який може збігатися або не збігатися з С2, 4) предикат, що розкриває зміст волевиявлення, вихідного від С1 і зверненого до С2: спричиняється дія (у широкому сенсі), спрямована на перетворення поки що (у момент волевиявлення t_1) ірреальної ситуації в ситуацію, яка за задумом мовця повинна стати в момент каузованої дії (у момент чи період t_2) реальною.

О. Бондарко припускає існування лише двох суб'єктів: суб'єкта волевиявлення (С1) і суб'єкта-виконавця (С2) [2, с. 80]. Виконавець може не бути реально присутнім в екстралінгвальній ситуації, тобто, про нього можуть говорити за його відсутності, але він присутній у лінгвістичній ситуації, де представлений формою 3-ї особи особового займенника. У запропонованій науковій роботі в ІС заздалегідь уведено поняття адресата для спрощення моделювання ситуацій. Більш продуктивним, на нашу думку, буде застосувати позначення С1, що символізує суб'єкт волевиявлення, сконцентрований на першій особі, С2 – на другій, а С3 – на третій особі. Якщо при аналізі застосовується позначення С2, то вважаємо, що С2 і С3 збігаються. Якщо ці суб'єкти не збігаються, то з'являється позначення С3. «Зміст ІС – це волевиявлення, що виходить від С1, звернене до С2 і спрямоване на перетворення потенційної ситуації в актуальну в презентно-футуральній перспективі від моменту волевиявлення (t_1) до більш пізнього періоду t_2 : $t_1 - t_2$. Метою спонукального висловлювання є дія з боку С2» [8, с. 56].

Функціонування ІС можна умовно розділити на три етапи: передумова волевиявлення, проголошення волевиявлення та реалізація волі. У центрі уваги знаходиться не конкретна ситуація (необхідність або бажання чого-небудь, які відіграють роль передумови волевиявлення) і не сама по собі нова ситуація (виконання волі t_1), а саме той процес (ще не реалізований), який за волі С1 наказується С2 і повинен привести до перетворення потенційної ситуації в актуальну. Основними комунікативними цілями С1 в ІС є: 1) повідомлення про бажане дії з боку С2; 2) повідомлення про ілюктивну силу, тобто про спосіб впливу на С2. Таке уявлення про структуру ІС відображає головні компоненти цієї структури й принципову схему їхньої взаємодії [2, с. 80–84]. Поняття ІС,

як будь-якої КС, передбачає аналіз від значення до форми і дає змогу найбільш повно визначити систему засобів вираження імперативності, які об'єднані однією функцією (спонукальною), але належать до різних мовних рівнів. Ономазіологічний підхід дає змогу визначити систему «функціональних еквівалентностей» для вираження імперативності. Поняття ІС створює теоретичні передумови для аналізу семантики імператива на рівні висловлювання (як одиниці мовлення), який може не збігатися з аналізом семантики на рівні пропозиції (як одиниці мови). Однак двобічність (функція + засоби її вираження), притаманна ІС, дає змогу здійснювати функціональний аналіз імператива в українській мові, оскільки імперативна ситуація є ефективним засобом дослідження функціонування потенційної модальності.

Аналіз складу імперативних ситуацій може проводитися на двох рівнях. По-перше, з точки зору значення мовного каузативного впливу мовця на адресата, яке, на думку І. Міхалкової, відображається загальною семою спонукальної настанови імперативної пропозиції, що визначається як «комунікативність» [7, с. 12]. На цьому рівні розглядають імперативну дію як мовний акт, наділений певною ілокутивною силою. Виділяють такі значення спонукальних пропозицій: наказ, або розпорядження, вимога, пропозиція, запрошення (також до спільної дії), заклик, прохання, дозвіл, схвалення, вибачення, повинність, застереження, заборона, інструкція. Кожна з цих дій являє собою вираження відповідної ілокутивної сили спонукального висловлювання. Об'єктом аналізу в цьому разі виступає репліка ініціатора спонукання – ілокатора .

По-друге, з погляду ефекту мовного впливу, коли йдеться про реалізацію перлокутивного акту спонукання, де об'єктом аналізу постає реакція отримувача волевиявлення – перлокатора. Зміна його свідомості або стану визначає перлокутивний ефект висунутого спонукання. Саме другий підхід дає змогу визначити структуру та склад імперативних ситуацій. Згідно з ним, центром імперативної ситуації постає поняття суб'єктності, а тому дослідження такої ситуації має проводитися з урахуванням чинника мовця, на якому й ґрунтується класифікація імперативних ситуацій.

Імператив, виконуючи апелятивно-спонукальну функцію в мовленні, відображає соціальні позиції комунікантів. Але слід урахувати, що в більшості випадків імперативні речення вживають без займенників *ти, ви* (вживання займенників в імперативних конструкціях у процесі спілкування несе додаткову інформацію про стосунки між співрозмовниками: або мовець виокремлює адресата з групи людей, або

наголошує на ставленні до слухача, у цьому разі займенник вирізняється інтонаційно), таким чином, значеннєво важлива функція передавання ставлення мовця до адресата покладена на закінчення дієслова, вжитого у формі наказового способу. З цих міркувань К. Городенська визначає шість імперативних ситуацій, основу яких визначають особові форми наказового способу [4, с. 63-68]. Спираючись на підходи К. Городенської, ми констатуємо, що семантика імператива та репертуар імперативних ситуацій залежить від того, кому адресоване волевиявлення мовця, а основним морфологічним показником ситуації є особа та число дієслова. Шестичленна особова парадигма наказового способу дає підстави для виокремлення шести імперативних ситуацій позамовної дійсності.

Перша та друга імперативні ситуації виникають, коли С1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення С2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом-виконавцем: $C2=C3$) з метою перетворити ірреальну на момент мовлення дію $t1$ в реальну дію $t2$. Наприклад, *Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я* (М. Коцюбинський); *Пам'ятаєте, у Чехова: «Якщо Вам коли-небудь потрібне моє життя, то **прийдіть і візьміть його**».* Так от. *Прийдіть і візьміть* (О. Жовна). Ситуації відповідає формула: $C1(t1) \rightarrow C2(C2=C3) \Rightarrow t2(C2)$.

Третя імперативна ситуація – це ситуація, коли С1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення С2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом виконавцем) виконати дію разом. Зусилля С1 та з С2 потенційно спрямовані на перетворення ірреальної на момент мовлення дії чи стану $t1$ в реальні дію чи стан $t2$. Наприклад, *Не забудьмо того поля, Де почули бояки...* (П. Грабовський). Ситуація має вигляд: $C1(t1) \rightarrow C1+C2(C2=C3) \Rightarrow t2(C1C2)$.

Четверта й п'ята імперативні ситуації – формуються, коли С1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення С2 (суб'єкт-адресат), а виконавцем виступає С3 (суб'єкт-виконавець або група суб'єктів-виконавців), який участі в розмові не бере. С2 і С3 не є тотожні в ситуації, метою якої є перетворити ірреальну на момент мовлення дію $t1$ в реальну дію $t2$. Наприклад, *Хай всяк жене, а ви любіть Свою знесилену родину – й за неї сили до загину І навіть душу положить* (М. Кропивницький); – *А мені й не соромно, – сміялася Таня. – Хай дивляться, я ж твоя...* (О. Гончар). Ситуацію можна зобразити у вигляді формули: $C1(t1) \rightarrow C2 \Rightarrow t2(C3)$.

Шоста імперативна ситуація – це ситуація, коли суб'єкт волевиявлення (С1) має намір зреалізувати ірреальну дію $t1$, перевіривши її в площину реальних дій $t2$, про що він і повідомляє суб'єктові-адресату (С2). Як зауважує К. Городенська, у межах шостої імперативної ситуації,

«мовець <...> повідомляє про намір виконати дію самому» і «немає потреби спонукати себе до виконання потрібної дії, то мовець вважає за потрібне поінформувати свого співрозмовника, що він сам виконає дію» [4, с. 67]. Наприклад, *Хай я розкажу про дівчину Олесю, і більше нічого* (О. Довженко). Функціональне навантаження складників цієї ситуації, по суті, зазнає істотних зрушень: С1 та С2, порівняно з першою та другою імперативними ситуаціями, обмінюються ролями, тому $C1=C3$, що й засвідчує формула: $C1(t1) \rightarrow C2 \Rightarrow t2(C1=C3)$.

Отже, імператив є важливою комунікативною мовною одиницею, засобом якої мовець спонукає адресата мовлення до здійснення / нездійснення певних дій, які, на думку мовця, є потрібними чи можливими на певний часовий момент посткомунікативної дійсності. Це позначається на ситуації волевиявлення загалом, якій притаманна низка специфічних ознак: наявність адресанта та адресата мовлення, можливість мовця скористатися саме імперативними реченнями для залучення до дії співрозмовника тощо), та на семантико-граматичній характеристиці імператива зокрема. Більшість волевиявлень спричинює позамова ситуація, а це позначається на структурі імперативних речень, які зазвичай є формально односкладними або семантично неповними. Специфічними є й проєкції імперативного висловлення на власне семантичний та семантико-синтаксичний рівні. Повне відображення ситуації волевиявлення є синтаксичною конструкцією з двома суб'єктами дії: С1 – мовцем як організатором волевиявлення, С2 – адресатом мовлення та С3 – потенційним виконавцем спонукуваної дії. Діяльність суб'єктів спрямована на перетворення потенційної дії $t1$ в реальну $t2$. Виокремлюємо шість типів імперативних ситуацій, подальше дослідження яких є перспективним напрямком сучасної української лінгвістики.

Література

1. Бондарко А. В. Функціональна граматики / А. В. Бондарко ; [отв. ред. В. Н. Ярцева]. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
2. Бондарко А. В. Вступительные замечания / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.]; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
4. Городенська К. Г. Семантична структура імператива / К. Городенська // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць ; відп. ред. В. Ожоган. – К. ; Кіровоград : Кіровоград. пед. ін-т ім. В. К. Винниченка, 1996. – Вип. 1. – С. 63–68.
5. Грабье Вл. Семантика русского императива / Вл. Грабье // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими © Т. А. Нестеренко, 2015.

славянськими мовами. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – С. 105–128.

6. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії) : дис. ... д-ра філол. наук / А. П. Загнітко. – К., 1992. – 453 с.

7. Михалкова И. А. Моделирование императивного предложения в современном английском языке / И. А. Михалкова // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск : ПГПИИЯ, 1986. – С.151–156.

8. Храковский В. С. Семантика и типология императива : Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 272 с.

9. Svobodova J. Syntaktika charakteristika imperativu a vokativu v ceskych vyzvovych vetach / J. Svobodova. – Praha : SPN, 1987. – 103 s.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2015 р.